

(Статията е публикувана в сп. Български език, 1999/2000, кн. 3, с. 56-60)

Марияна Витанова

НАРЕЧИЯ ЗА ВРЕМЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Категорията време в книжовния език и в диалектите се изразява граматически чрез глаголните времена и по лексикален път чрез темпоралните адвербиални облици (Георгиев 1978/1/: 21).

Наречията за време се обособяват като флективно неизменяема част на речта, която пояснява глаголното действие. Те се отнасят към групата на обстоятелствените наречия (Граматика 1983:403-404). Чрез темпоралните наречия се определят времевите обстоятелства при протичане на глаголното действие - положение спрямо определен ориентационен момент, който не винаги съвпада с момента на езиковото съобщение (предходност, съвпадение, следходност), отстояние във времето (близост, отдалеченост), фази в осъществяване на действието (начало, предел), продължителност, цикличност в протичането му и начин на осъществяването, времето като съпътстващо обстоятелство и др.

Отделните лексикосемантични варианти на многозначните наречия изразяват различни времеве обстоятелства, напр. *прол'ат* - 1) 'пролетно време, пролети' (общо понятие за време) - *Прул'ат сейът увесъ* (Волак, Драм.); 2) 'през отминалата пролет' (предходен момент спрямо ориентационния) - *Прол'ат при тебе га минах, ти беше цв'ата цветила* (Петково, Смолян.) и др.

От друга страна, едно и също наречие или лексикосемантичен вариант изразяват едновременно повече положения спрямо ориентационния момент - предходност и близост - *Неодамна дойде брат ми на гости* (Костур.); *Удèви ть тьрсì идìн чил'ак* (Войнягово, Карлов.), предходност и отдалеченост - *Одамна татко ни умре* (Прилеп); *Па йà сам си у̀мен одвреме* (Доброславци, Соф.), съответно следходност и близост - *Скоро война теп к'е се отвори* (Якоруда, Разлож.), следходност и отдалеченост и т.н.

В семантиката на наречията, изразяващи близост или отдалеченост от ориентационния момент (срв. *бърго, наскоро, неодамна, оточка, скоро, точка; одавна, одвека, одвреме* и т.н.), е налице известна субективност, свързана с преценката на говорещия за отстоянието между отчетните моменти (Л а к о в а 1993/94:479-480).

Лексикалният фонд на диалектните наречия за време е отворена система, която се обогатява с нови образувания чрез адвербиализирането на форми от останалите части на речта - съществителни, прилагателни и числителни*. Най-много темпорални облици са възникнали от съществителните (срв. *вечер, годинава, довека, есенес, заутра, йучера, летото, пролети, сутрин, сутром, утроска* и др.). В сравнение с наречията за начин деадективните темпорални облици са по-малобройна група (срв. *бърго* 'неотдавна' и 'след малко', *другож, късну, поздно, рано, сетне, скоро, сугарно* 'късно' и т.н.). В българските говори са регистрирани наречия за време само от корените на числителните *едно* и *първо* (срв. *веднъшка,*

еднъш, еношким, първен, първом и др.). В събрания диалектен материал не са отбелязани адвербиални облици за време, образувани направо от глаголни форми.

От своя страна някои от наречията за време също излизат извън кръга на собствената си лексико-граматична категория и функционират като предикативи (*Късно е; Рано е; Доцно е* и др.), предлози (*напрет, напреш, пишин, после, преди, сетне уднапрек'* и т.н. - *Напрèш Кòлада си дойдòха* - Смолян.; *В̀инга уднапрèк' засèлван'ету и блà в̀аруш* - Банат) или по-рядко като частици. Интересни са конструкциите от наречия и предлози, регистрирани в някои южни български говори (от западнорупски и югозападен тип), които изразяват заедно едно ново предложно значение (*по тва сетне* = след това, *от ручек после* = след *ручек*, *од време сетне* = след време, *от три годин напре* = преди три години и др.).

Голяма част от темпоралните наречия са наследени от старобългарски език и представят петрифицирани падежни облици (*вчера, днес, летос, вечером, денем, летом, пролети, първом, ранум, лани, сетне, утре* и др.) или съчетания от предлози и падежни форми (*довечера, допати, отсутра, квечеру, кночи, свечером, призори* и т.н.).

Адвербиализацията на падежните форми на имената е продължителен исторически процес, свързан и с разпадането на склонението и преминаването на българския език от синтетизъм към аналитизъм (Грамматика 1991:322; Милетич 1890:226-268). Семантичните особености на творителен и местен падеж, които са

изразители на различни обстоятелствени значения (Тихомирова 1958: 313-350; Георгиев 1978 /2/:138), са довели до по-лесното откъсване на формите и превръщането им в адвербиални облици. За разлика от книжовния български език в диалектите функционират темпорални наречия от дателни падежни форми (*квечеру//кфечеру, кночи, поден'у, сутрину* и др.)

Адвербиализираните стари падежни облици, с които се означава време като съпътстващо обстоятелство, често се заменят с адвербиални съчетания, срв.:

есени - есенно време, есенско време (Раждът съ по гнилàви букàчки есèнно врèме - Б. Осъм, Троян.; Есенско време тураме дуни - Врачан.);

зиме - зимно време (Зимну врèми ги рàним с тòплъ рънъ - Бериєво, Севлиево.; Зимн'о врèме ги държим на жèшко - Годеч.);

лете - л'атно време (Л'атно вр'àме кат има мнòго бълвè тургаме го в уодътъ - Марково, Шумен.);

ноштем - ношно време (Става ношно време - Аспарухово, Провад.; Камиларите с'акога пренас'ат кирийата ношно време - Еникьой, Дедеаг.; Шо минуваши ношно врèме - Кукуш) и т.н.

В диалектите са запазени съвсем ограничен брой първични наречия, срв. *нинè//нин'а//нине, пак//пай//па.*

Като резултат от действието на словообразователни и семантични процеси лексикалният фонд на темпоралните наречия продължава да се попълва с нови облици. Наречията за време се образуват чрез формално-смыслово

лексиализиране (лексико-синтактичен начин), конверсия, суфиксация и композиране.

Най-много наречия за време възникват чрез формално-смиловото лексикализиране на предложни съчетания и по конверсиален път от членувани и нечленувани форми на съществителните и от прилагателните имена.

При лексико-синтактичния начин образуването на нови адвербиални облици се осъществява с участието на предлозите *в//ф//во, до, за, зад, из//ис, к, на, над, о, от//од, по, под, пред, през, преко, при, с//со, у* и др. Особено активни са *до, за, из//ис, на, от//од, по, при, у* (срв. *довек, до време, догодина, допът; забърго, завек, завчера, заутре; изново, испървен, изутрина; навечер, навреме, нагодина, надир'а, назима, намрако, напош, начас; од време, одзаран, однок', отпърво; помрак, понине, понош, почас; приживе, призори, приквечер, примрак; уесен, узори, упролет* и т.н.).

Суфиксацията е слабо застъпен начин за създаване на нови темпорални наречия. Структурните елементи *-ка, -ке, -ки, -ким, -кан//кън, -кана//кънъ, -кънък*, които се добавят към някои наречия за време, имат емоционален характер и не водят до изменения в значението. Чрез тях се образуват семантично равностойни варианти с нова разширена форма, срв. *днес - днеска, енош - еношким, есенес - есенеске, зимус - зимуски, напреш - напрешкънъ, нес - нескънък, сетне - сетнека, час - часка* и т.н. Същият характер имат и членните морфемни във формите на наречията *даймътъ (даймъ), зимето (зиме), напкунта (напкун 'след известно време, по-късно'), послето (после)*,

рануту (рану), утрето (утре), чабужсекът (чабужсек) и др.

Същинско морфемно словообразуване е налице при деминутивните наречия за време, тъй като наставките водят до промени в семантиката на думата (Витанова 1995). Умалителните облици изразяват изменение в степента на темпоралния признак и експресивно отношение. Деминутивните наречия се образуват с участието на същия словообразователен инвентар, както при съществителните и прилагателните имена. Най-висока продуктивност имат суфиксите *-ка, -ко, -ичко, -шко* (*вечерка, йутринка, ниника, гечко, ранко, късничко, сетничко, одавнашко* и др.). При образуването на някои умалителни наречия за време в макродиалектната система на българския език е налице и конкурентност между различните наставки, срв. *одеве - одевешко, одефце; рано - ранко, ранинко; скоро - скоричко, скоринко* и др. Разнообразните диалектни деминутивни облици дори при наречията, чиято основна характеристика е неизменяемост на формата, показват по-богатите словообразователни възможности на говорите в сравнение с книжовния език.

Сложни наречия за време възникват от сливането на словосъчетания (*везден, вончас, ланилето, онимлани, трилани, утретоден* и др.), от повторението на изходното просто наречие (*зарно-зарно* 'много рано', *рано-рано*), от свързването на прости наречия-антоними (*ден'а-нушт'а, денеска-утре, рано-късно, сутро-вечер*) или на прости наречия-синоними (*касно-поздно, скоро-бърже* 'веднага'), чрез повторението и прибавянето на морфеме (*вечивеч,*

ден-денеска, ден-изден 'ден след ден', *оден-доден* 'през целия ден, постоянно' и др.).

В българските говори се употребяват и някои адвербиални форми, заети предимно от гръцки и турски език или навлезли чрез тяхното посредничество (срв. *геч* 'късно', *дайма* 'винаги', *заман* 'винаги' и 'преди, по-рано', *сабахлен, чабужсек* 'веднага'; *потора* 'след известно време, по-късно', *тарасо* 'веднага', *тора* 'довечера' и др.). Функционирането в диалектната среда води до постепенното им приспособяване към българските езикови закони (образуване на деминутивни облици - *гечку, потурка, потурцък, събал'ч'ен*, степенуване - *по-геч*, изпадане на звукове и опростяване на формите - *сабахлайн>сабале* и т.н.).

Определящата морфологична характеристика на наречията спрямо останалите части на речта е неизменяемостта на формата. Фактът, че наречията за време са производни от съществителните, прилагателните и числителните имена, оказва силно влияние върху техните морфологични и семантични особености.

Независимо, че адвербиалните облици нямат граматична парадигма, откриват се варианти с едно и също значение, но оформени с различни маркери според произхода, срв.:

'през деня' - 1) *денем* (с окончание за творителен падеж); 2) *дента* (с членна морфема);

'през нощта, нощно време' - 1) *ноштем* (с окончание за творителен падеж, мъжки род); 2) *ношт'а* (с окончание за творителен падеж, женски род);

'през миналото лято' - 1) *летос* (с окончание за винителен падеж и показателно местоимение); 2) *летото* (с членна морфема *-то*); 3) *летово* (с членна морфема *-во*<стб. *-ово*) и др.

Би могло да се говори за конкуренция на адвербиални маркери, подобно на конкуренцията на суфиксите при словообразуването на имената (Троева 1983: 149-153).

Образуването на някои облици се дължи на влиянието на аналогията, например:

дента - производно от съществително от мъжки род с членна морфема за женски род по аналогия на *ношта*;

ден'а - производно от съществително от мъжки род с окончание за творителен падеж женски род по аналогия на *ношт'а*;

ноштем - производно от съществително от женски род с окончание за творителен падеж мъжки род по аналогия на *денем*;

квечером - контаминация от *квечеру* и *вечером* и др.

Част от наречията за време, възникнали по пътя на конверсията от съществителни имена, образуват корелативни двойки. Адвербиалните облици от съществителни без членна морфема обикновено изразяват общо понятие за време, а тези от съществителни с членна морфема - фиксиран период от времето (Витанова 1996), срв.:

вèчер 'по вечерно време' - *Вèчер мòмците хòд'ат на предàчки* (Помор.); *вечерò* 'тази вечер (предстоящата)' - *Вечерò нèма да мòже да дòе* (Самоков.);

зима 'зиме, зимно време' - *Зима си готвим боп* (Варнен.); *зимàта* 'през миналата зима' - *Зимàта бèше пà дошлò* (Самоков.) и т.н.

Детерминиращата роля на членната морфема, която се пренася в значението на образуваното вече наречие, постепенно се разколебава и често отпада. В диалектите са регистрирани редица примери за заличаване на семантичната опозиция 'фиксирано време' - 'общо понятие за време', срв. *Сутрин* (= тази сутрин, отминалата) *ми хабер пристигна, че турци либе заклали* (Годлево, Разлож.); *Сутринтò* (= в началото на деня, сутрин) *стàнът мàлките момìченцъ, взìмът кòшници и лазарùват* (Б. Осъм, Троян.) и др.

Същата тенденция се наблюдава и при семантичното противопоставяне на двойките наречия, образувани от адвербиализирането на различни падежни форми на съществителните. Чрез винителните облици *днес, есенес, зимас, ноштес* и т.н., в чиято форма е запазено и старобългарското показателно местоимение *съ* (*си, се*), най-често се означава 'конкретен период от времето', а чрез облиците от творителен и местен падеж - *дън'ом, нокем, нъшт'ъ; есени, зиме, лете* и др. - 'време като съпътстващо обстоятелство', срв. *лèтус* 'през следващото лято' - *Лèтус за утìда у Булгàрийа* (Банат); *лèте* 'през лятото, лятно време' - *Лèте със ръмò се зарывами* (Банат) и др.. В диалектите се срещат примери, свидетелстващи за заличаването и на тази опозиция, срв. *Летос* (= лете, през лятото) *ет топло во Преспа* (Долнопреспан.); *Ноштès* (= нощем) *валì* (Ихтиман.) и др.

Подобно на прилагателните имена наречията за време образуват сравнителна и превъзходна степен с помощта на частиците *по-* (*пу-*) и *най-* (*нъй-, ней-*) - *по-бързо, по-късно, по-рано; най-късно, ней-рано* и т.н. Степенуването не променя същността им на неизменяеми части на речта.

За разлика от книжовния език, където се степенуват главно адвербиални облици, образувани от качествени прилагателни, в диалектите степени за сравнение се употребяват и при наречията за време от съществителни - *по-догодина, по-завчера, по-заутре, по-лани* и др.

Отделни облици за сравнителна и превъзходна степен се десемантизират и откъсват от изходното наречие (Н и ч е в а 1964:161-169). Те придобиват самостоятелно значение и само формално продължават да бъдат степени за сравнение, срв. *рано* 'в началото на някакъв период' → *по-рано* 'преди време, някога' (*Ний му викаме вабъ пò-рàно* - Лопян, Ботевгр.); *напреж* 'преди известно време, по-рано' → *най-напреж* 'първо по ред, преди всичко друго' (*Дай да пèра най-напрèж* - Ихтиман.) и др.

Синтактичната функция, която темпоралните наречия изпълняват в изречението, е на обстоятелствени пояснения за време. Това обуславя и по-тясната им връзка със сказуемото - просто или съставно.

Диалектните наречия за време обикновено поясняват глаголи или страдателни причастия (*Ки дòда чàска* - Чешнигирово, Пловдив.; *Чъ дòйдъш прìкночи* - Ново село, Видин.; *Тòй е скòру глвèн* - Съчанли, Гюмюрдж. и др.), но могат да служат и за доуточняване на момента от времето, означен с друг адвербиален облик (*Утре рàно ки ранувам* -

Кайляр.; *Видеме се сношти вечер* - Разлож.; *Фчѐра зàран ги мзàх* - Кадийца, Благоевгр. и др.). По-често в народнопоетичното творчество се среща и натрупване на наречия, като всеки нов адвербиален облик има допълнителна уточняваща функция, срв. *Не пѐй, пиле, футрум рано осарано* (Банско, Разлож.) и др.

Много от наречията за време, функциониращи в българските говори, са част от лексикалното богатство и на съвременния книжовен български език, срв. *веднага, винаги, вчера, днес(ка), доечера, догодина, есенес(ка), есени, завчера, зиме, късно, лани, лятос(ка), навреме, наскоро, ношес(ка), отдавна, призори, рано, скоро, снощи, тепърва, утре* и др.

Някои наречия, наследени от старобългарски език, днес са запазени само в диалектите, напр. *везден (вѣсь дѣнь), довека (довѣка), донине (донѣнѣ), заутра (за оутра), зорѐ//зоре (зорѣ), квечеру (къ вѣчероу), кночи (къ ношти), напokon (напokonѣнь), некни (нѣкѣ дѣни), нинѐ (нѣнѣ), опет//опе (опатѣ), опозде (поздѣ), сванош (вѣсь ноштѣ)* и др.

Част от разгледаните адвербиални облици имат по-ограничена употреба. Те са познати в отделни диалектни региони.

Наречията *донине, нинѐ//нине//нин'а//нин'ѣ//ине* 'сега', *отнине, понине, зорѐ//зоре* 'утре', *зорна* са характерни за североизточните говори. На югоизточните (рупски) говори са познати облиците *подзима* 'през есента', *подзиме, подзими, подзимѣс*. В тракийските и в родопските говори се срещат *завчерашник//зѣфчарѣшник//зѣфчаршник* 'денят преди

вчера, онзи ден', *заутрешник//*
заутирашник//зайутрешник 'вдругиден' и др. В западнобългарската диалектна територия се употребяват *доцка* 'късно', *доцкан, доцкана, доцна, доцно, квечеру* 'довечера', *кночи* 'довечера', *навечер, напати* 'понякога, от време на време', *оточка* 'неотдавна', *точка, точке, сванош, йутреден, утретаден, утриоден* и др. Типични за някои от югозападните български диалекти са темпоралните облици *бърго, годинава, дента, забърго, онимлани* 'през годината преди отминалата', *олимнани, олимни, оломлани, оломнани, опет* 'отново', *опе, опозде, опозда, поздно* и др.

Направеният преглед на диалектните наречия за време дава основание да се направи изводът, че българските говори разполагат с повече и по-разнообразни адвербиални облици в сравнение с книжовния език.

*В статията не се разглеждат местоименните наречия, чиито структурни и семантични особености могат да бъдат обект на отделно изследване.

Цитирана литература:

Витанова, М. Умалителни наречия за време в българските диалекти. - Проглас, 1995, кн. 2, 20-27

Витанова, М. За опозицията "определеност - неопределеност" при диалектните наречия за време. - Български език, 1996, кн. 4, 52-55

Георгиев, Ст. Семантика на наречията за време в съвременния български език /1/. - В: Славистични проучвания. В. Търново, 1978, с. 21

Георгиев, Ст. Словообразователна структура и семантика на производните наречия в българския език /2/. - В: Трудове на ВТУ "Кирил и Методий". Т. XIII, кн. 2, 1978, с. 138

Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. С., 1983, 403-404

Граматика на старобългарския език. С., БАН, 1991, с. 322

Лак ова, М. Въпросителни адвербиални словосъчетания като формант на въпросителните изречения в българския език. - Български език, 1993/94, кн. 5-6, 479-480

Милетич, Л. Старото склонение в днешните български наречия. - Сб НУ, кн. II, 1890, 226-268

Ничева, К. Семантични особености на степените за сравнение при някои наречия в славянските езици. - Известия на Института за български език, кн. XI, 1964, 161-169

Тихомирова, Т. С. Процесс адвербиализации творительного падежа (на материале польского языка). - В: Творительный падеж в славянских языках. М., 1958, 313-350

Троева, М. Конкуренция на суфиксите. - Български език, 1983, кн. 2, 149-153.